

ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗ Γ. ΚΑΨΩΜΕΝΟΥ

Η ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Ό,τι γνωρίζομε καλά μάς είναι *οικείο*· το οικείο είναι συνώνυμο με το *συγγενές*· και το συγγενές είναι αυτονόητα *αγαπητό*. Το ανάλογο ισχύει και για τους λαούς· όσο καλύτερα γνωρίζονται μεταξύ τους τόσο πιο οικείοι γίνονται· και όσο πιο οικείοι γίνονται τόσο περισσότερο αναπτύσσεται η αμοιβαία εμπιστοσύνη και φιλία. Μέσα σ' αυτή την απλή λογική φιλοδοξούμε να εντάξομε και τη σημερινή μας επικοινωνία.

Ήρθαμε εδώ να σας μιλήσομε για τη λογοτεχνία της Ηπείρου, για την κουλτούρα της απέναντι ακτής· κι έτσι να συμβάλομε σε μια ουσιαστική αλληλογνωριμία, που θα αναδείξει την πολιτισμική μας συγγένεια· μια συγγένεια σχεδόν αυτονόητη, που έχει τις ρίζες της στις κοινές αφηρητές μας, στον ελληνορωμαϊκό πολιτισμό· η οποία διαθέτει επιπλέον μιαν αδιάψευστη ιστορική μαρτυρία, την επιβίωση μιας ελληνικής διαλέκτου, της «grīco», στο στόμα των Ιταλών της Απουλίας και της Καλαβρίας. Αυτή την πολλαπλή συγγένεια, που σφυρηλάτησε επικοινωνία και συμβίωση αιώνων, έρχεται να επαναβεβαιώσει, στην παρούσα ιστορική συγκυρία, η θέληση των λαών μας να εργαστούν από κοινού για την οικοδόμηση της αυριανής Ενωμένης Ευρώπης.

Ένωση δε σημαίνει απαραίτητα ομογενοποίηση ούτε ισοπέδωση. Η ισοπέδωση φτωχαίνει τον πολιτισμό και μ' αυτή την έννοια ζημιώνει όλους τους λαούς. Ο κοινός πλούτος της Ευρώπης είναι οι ιδιαιτερότητες των λαών της. Οι ιδιαιτερότητες είναι αυτές που παράγουν τη διαλεκτική που θα δώσει τροφή σε νέες συνθέσεις. Η ισοπέδωση δεν παράγει καμιά διαλεκτική. Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, όπου η ισοπέδωση των εθνικών και τοπικών πολιτισμών αποτελεί έναν ορατό κίνδυνο, γίνεται αναγκαίο περισσότερο παρά ποτέ να γνωρίσομε, να προβάλομε και να οικειοποιηθούμε τις ιδιαιτερότητες που συνιστούν την πολιτισμική κληρονομιά της Ευρώπης και πάνω σ' αυτές να οικοδομήσομε ένα κοινό μέλλον πλουσιότερο, αντάξιο της πολυμερούς πολιτισμικής μνήμης των ευρωπαϊκών λαών.

Τις ιδιαιτερότητες που συνιστούν την πολιτισμική ταυτότητα των

Ηπειρωτών θα προσπαθήσουμε να σας εκθέσουμε με τη μεγαλύτερη δυνατή συντομία.

Η σύγχρονη λογοτεχνία της Ηπείρου, που αποτελεί το αντικείμενο αυτής της ομιλίας, καλύπτει το διάστημα από την πρώτη μεταπολεμική περίοδο μέχρι σήμερα. Τα χαρακτηριστικά της δείχνουν ότι είναι οργανική συνέχεια της ελληνικής λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα, η οποία, με όλες τις τοπικές ιδιαιτερότητες, αντιπροσωπεύει μια ενιαία λογοτεχνική και πνευματική παράδοση.

Το πολιτισμικό σύστημα που αντιστοιχεί σ' αυτή την παράδοση βασίζεται στην ιδέα του παγκόσμιου Μονισμού, στην ιδέα δηλ. ότι ο κόσμος είναι ενιαίος. Και εξειδικεύεται σε έναν ιδιαίτερο συνδυασμό δομικών και αξιακών σχέσεων, που συνιστούν τα «διακριτικά» γνωρίσματα της νεοελληνικής κουλτούρας. Τα γνωρίσματα αυτά είναι με συντομία τα εξής :

1. Η *ισορροπία του πολιτισμού με τη φύση*, που εξασφαλίζει την αρμονική συμβίωση όλων των όντων και αναδείχνει τον άνθρωπο σε υπεύθυνο παράγοντα μέσα στο Σύμπαν.

2. Η *ισοτιμία φυσικών και ηθικών αξιών*, που φέρνει σε αρμονία τις υλικές και ηθικές ανάγκες και αιτήματα του ανθρώπου. Από την αρχή αυτή απορρέει η "αγιότητα των αισθήσεων", που αποενοχοποιεί τον έρωτα και καταφάσκει τις ζωικές αξίες.

3. Η *ταύτιση του αγαθού με το κάλλος*, σχέση πολυσήμαντη, χαρακτηριστική του νεοελληνικού ανθρωπισμού, που συνδέεται με την αντίληψη της φύσης ως επίγειου παραδείσου και τροφοδοτεί το βίωμα μιας ενδοκοσμικής αθανασίας.

4. Η *παρουσία του θεού μέσα στη φύση*. Από την παραδοσιακή πίστη των Ελλήνων ότι ο χώρος της θεότητας είναι η δεύτερη διάσταση αυτού του κόσμου, προκύπτει η εμπειρία του *θαύματος της "Θείας Επιφάνειας"*. Η εμφάνιση του θεού μέσα στη φύση τροφοδοτεί την ιδέα για την πνευματική υπόσταση του υλικού κόσμου, απορρίπτει τα δυιστικά κοσμολογικά μοντέλα και αποκαθιστά την ενότητα υλικού και πνευματικού κόσμου.

5. Η *σύνθεση ορθολογισμού-μυστικισμού*, που υπερβαίνει την άκαμπτη ρασιοναλιστική λογική και απελευθερώνει όλες τις ψυχοπνευματικές δυνάμεις του ανθρώπου.

6. Η *υπέρβαση της αντίθεσης ανάμεσα στο άτομο και στην κοινωνία* και η *σύζευξη ατομικών και κοινωνικών αξιών*, που εξασφαλίζει την ολοκλήρωση του ατόμου, τη συλλογική αλληλεγγύη και τη συναδέλφωση των λαών.

7. Η αρχή της συνύπαρξης των αντιθέτων, που δέχεται το παράλογο και το τραγικό ως στοιχεία της ζωής και καθιερώνει μια ώριμη οπτική που ακυρώνει το φανατισμό και τη μισαλλοξία και τείνει ακατάπαυστα προς μια σύνθεση των αντιθέσεων.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, διαπιστώνουμε ορισμένες ιδιαιτερότητες που συνδέουν τους Ηπειρώτες συγγραφείς μεταξύ τους και συνιστούν την ιδιοπροσωπία τους. Οι ιδιαιτερότητες αυτές αντανακλούν ιδιομορφίες μιας τοπικής πολιτισμικής παράδοσης.

Θα ξεκινήσουμε με δυο διακριτικά στοιχεία. Το ένα είναι ο συγκεκριμένος **τοπικός και χρονικός προσδιορισμός**¹ το άλλο είναι η **ιστορική εμπειρία**. Όπως έχει διαπιστωθεί, η μεταπολεμική λογοτεχνική παραγωγή αντλεί σε μεγάλο βαθμό τη θεματική της ύλη από τις τραγικές ιστορικές εμπειρίες του Β' Παγκοσμίου πολέμου και της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου (ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, κύμα αστυφιλίας, παρακμή της παραδοσιακής αγροτικής οικονομίας, σπασμοδική και ανώμαλη αστικοποίηση). Οι εμπειρίες αυτές αποτέλεσαν ένα κοινό αντικείμενο αναφοράς, που ευνοούσε τη διαμόρφωση ενός συστήματος λογοτεχνικών συμβάσεων, κωδίκων και συνδηλώσεων άμεσα κατανοητών και επικοινωνησιμων. Έτσι, η μεταπολεμική λογοτεχνία έχει εξασφαλίσει μια ιδιαίτερη συνθήκη μεταξύ συγγραφέα και αναγνωστών, που διαμορφώνει τις προϋποθέσεις ώστε η λογοτεχνία να παίζει έναν ουσιαστικό κοινωνικό ρόλο, κατά τον τύπο του "υποδειγματικού αφηγήματος" ("*récit exemplaire*"), που προβάλλει, μέσω του ιστορικού υποδείγματος, αξιακά πρότυπα προς μίμηση ή αποφυγή.

Στους Ηπειρώτες συγγραφείς το ιστορικό βίωμα αποτελεί το κοινό υπόβαθρο του συγγραφικού τους έργου. Ιδίως οι παλαιότεροι αντλούν τη θεματική τους ύλη από την άμεση ιστορική εμπειρία¹. Το μυθικό σύμπαν είναι ενιαίο, οι αξιακοί κώδικες σαφείς και ισχυροί, τα δρώντα πρόσωπα ενσαρκώνουν με το ήθος και τη δράση τους, θετικά ή αρνητικά, τα ιδεολογικά περιεχόμενα του μύθου. Ένας κόσμος συγκροτημένος μέσα στις ιδεολογικές πολώσεις ή αντιπαραθέσεις του.

Πάνω στην ύλη της εμπειρίας οικοδομείται ένα σύμπαν που ορίζεται

1. Η γενιά της Αντίστασης, η πρώτη κι η δεύτερη Μεταπολεμική γενιά: ο Γιάννης Λυμπερόπουλος, ο Φρίξος Τζιόβας, ο Χριστόφορος Μηλιώνης, ο Στέφανος Σταμάτης, ο Γιώργος Αρμένης, ο Ναπολέων Λαζάνης, ο Λάμπρος Μάλαμας, ο Βασίλης Γκουρογιάννης, ο Γιώργος Παπαχρήστος.

από μια ιστορική προοπτική: Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος πόλεμος, πρώτη Μεταπολεμική περίοδος. Κάποτε, στο βάθος, τα χρόνια του Μεσοπολέμου, ο διχασμός σε βασιλικούς και βενιζελικούς, ή ακόμα, η μακρινή απήχηση της ύστερης Τουρκοκρατίας. Η αναφορά γίνεται σε τόπους γνωστούς, οικείους, δεμένους με τα κοινά βιώματα αφηγητή και αναγνώστη. Αυτό δημιουργεί ένα στέρεο ρεαλιστικό υπόβαθρο. Τα γνωστά τοπωνύμια της πόλης και της ενδοχώρας ασκούν μια “πιστοποιητική λειτουργία” (*fonction testimoniale*), που ενισχύει την αληθοφάνεια και παράλληλα διαμορφώνει μια **μυθολογία της εντοπιότητας**.

Είναι αξιοσημείωτο ότι σ’ όλους περίπου τους Ηπειρώτες συγγραφείς ένα σταθερό αντικείμενο αναφοράς είναι τα Γιάννενα. Η πόλη με το κάστρο και τη λίμνη, με το νησάκι και τις μονές του, τους δρόμους με τα θρυλικά ονόματα, την οδό Αγγέλων Αυτοκρατόρων, την πλατεία Πύρρου, τη λεωφόρο Δωδώνης· ένας χώρος κατεξοχήν πρόσφορος για μυθοποίηση, γίνεται το επίκεντρο του μυθικού σύμπαντος. Η παλιά γιαννιώτικη κοινωνία, με τα χαρακτηριστικά στέκια της, με τους ανθρώπινους τύπους και τις πατροπαράδοτες συνήθειές της, με τους αφανείς μηχανισμούς κοινωνικής χειραγώγησης, ζωντανεύει σε μια διακειμενική συνέχεια: περνάς από το ένα κείμενο στο άλλο, από τον ένα συγγραφέα στον άλλο κι έχεις την εντύπωση πως παρακολουθείς τον ίδιο μύθο. Τα Γιάννενα με τη “βροχή”, με “το χιόνι”, με τον κλοιό των βουνών ολόγυρά τους², με την ηπειρώτικη ενδοχώρα: Μπιζάνι, Καλπάκι, Μέτσοβο, Ζαγόρι, Μουργκάνα, Πωγώνι, Πίνδος. Και πιο έξω, οι παραδοσιακοί δρόμοι της ξενιτιάς, τωνπραματευτάδων και των ταξιδευτών: η Σαλονίκη, η Πόλη, η Χίος, η Σμύρνη, αλλά και η Βλαχιά, το Βουκουρέστι, η Κωσταντζα, η Οδησσός, καθώς και ο πόλος της σύγχρονης μετανάστευσης, η Γερμανία.

Είναι περίεργο που η Αθήνα δεν είναι μέρος αυτού του μυθικού σύμπαντος, δεν αποτελεί επίκεντρο αφηγηματικής δράσης, δεν αναφέρεται καν ανάμεσα στα μεγάλα κέντρα του ελληνισμού. Η αναφορά της, όπου συναντάται, είναι περιφερειακή, δεν έχει πρωτεύουσα θέση. Το μυθικό σύμπαν είναι προσανατολισμένο προς τα αλλοτινά κέντρα του μείζονος ελληνισμού. Μπορούμε να μιλήσουμε για μια **λογοτεχνία της εντοπιότη-**

2. Χαρακτηριστικά γεωφυσικής και κλιματολογικής ιδιομορφίας γίνονται κάποτε τίτλοι ή θεματικοί πυρήνες των διηγημάτων (“Πριν απ’ τη βροχή” και “Το βουνό” του Στέφανου Σταμάτη, “Μια ιστορία με το χιόνι” του Γιάννη Δάλλα, “Έβαλε ψύχρα στη λίμνη” της Άννας Δερέκα).

τας και για μια μυθολογία της “καθ’ ημάς Ανατολής”, με σημείο αναφοράς την Κωνσταντινούπολη και με κύριο - αν όχι αποκλειστικό - χώρο δράσης τα Γιάννενα, την πόλη «που την είπαν στην ακμή της “Φλωρεντία του βαλκανικού μας νότου!”» Το συλλογικό φαντασιακό εξακολουθεί να τρέφεται με τους μύθους, με τα οράματα και τις αξίες του παρελθόντος, που τα αντιπαραθέτει στις “άλλες εποχές, της λήθης και των εξαγορασμένων”³.

– «Τί γυρεύεις, ψυχή, μακριά απ’ τα βοσκοτόπια της πατρίδας;» αναφωνεί ο Μιχάλης Γκανάς, ένας ποιητής αντιπροσωπευτικός της εντοπιότητας.

Αυτά συνθέτουν τον ένα πόλο, το βιοθεωρητικό. Γιατί το βίωμα του γενέθλιου τόπου έχει δύο πόλους· ο ένας είναι ο γενέθλιος χώρος ως κοινότητα ανθρώπων και ως σύστημα αξιών, που τροφοδοτούν το βιοθεωρητικό μοντέλο της ηπειρώτικης λογοτεχνίας. Ο άλλος πόλος είναι ο γενέθλιος τόπος ως φύση, ως γεωφυσική εμπειρία, που τροφοδοτεί το κοσμοθεωρητικό μοντέλο των Ηπειρωτών συγγραφέων, το κοσμοειδωλό τους.

Αυτό το κοσμοειδωλό ορίζεται από το βαθύ σύνδεσμο με τη φύση, στοιχείο διακριτικό της ελληνικής παράδοσης. Ο σύνδεσμος με τη φύση εκδηλώνεται τόσο στο αφηγηματικό όσο και στο εικονοπλαστικό και στο αξιολογικό επίπεδο.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα από το μυθοπλαστικό επίπεδο αποτελεί «Το ανθρωποχελίδονο» του Βασίλη Γκουρογιάννη και «Η αρραβωνιαστικιά του ποταμού» της Άννας Δερέκα· από το εικονοπλαστικό επίπεδο: «Ο μάστορας με τη σελήνη στο σελάχι του» του Απόστολου Ζώτου.⁴

Μία από τις περιφερειακές εκφράσεις αυτής της παράδοσης διαμορφώνεται πάνω στο πρότυπο αρμονικής σχέσης του ανθρώπου με τη φύση, που έχει ισχυρά ερείσματα στην παράδοση της ελληνικής ηθογραφίας. Ει-

3. Γιάννης Δάλλας, «Σε τέσσερων τους ώμους», *Η πόλις άδουσα. Ανθολόγιο Ηπειρώτικης Πεζογραφίας*, Ιωάννινα 2002, σ. 57. Στη διατύπωση αυτή καταγράφεται η υπεροχή της ελληνορωμαϊκής παράδοσης έναντι της βαλκανικής, ως κοινό πολιτισμικό βίωμα των Ηπειρωτών.

4. Πρβλ. «Λάμιες τρίβουν βασιλικό στα χέρια τους» [Απόστολος Ζώτος]
 «να πέσω στα τέσσερα, να πάω κι εγώ με το κοπάδι» [Βασ. Γκουρογιάννης]
 «δάγκωνα τρυφερούς κορμούς» / «κι άκουσα τα μπακίρια να βελάζουν»
 [Μιχάλης Γκανάς]

«στην πολιτεία των νερών» [Απόστολος Ζώτος]
 «τσοπάνης του άστεως» [Γ. Θεοχάρης]
 «κι εγώ μια μικρή αντίθεση ανεμώννα» [Γιώτα Παρθενίου].

δικότερα, η ποίηση του Κρυστάλλη και του Χρηστοβασίλη αποτέλεσαν ένα πρότυπο **διαλόγου με το δημοτικό τραγούδι**, που οι νεότεροι Ηπειρώτες ποιητές ανέπτυξαν με αξιοθαύμαστη ευρηματικότητα, ανοίγοντας, με το κλειδί του δεκαπεντασύλλαβου, τη δίοδο προς την παραδοσιακή λαϊκή κουλτούρα και τις αξίες της.

Από μια γενικότερη σκοπιά, το κοινό αυτό γνώρισμα εκφράζει την εδραία πίστη στην αντικειμενικότητα αυτού του κόσμου και στις πρωτογενείς φυσικές αξίες⁵.

Η **ιστορική μνήμη** και η **συλλογική συνείδηση** είναι οι δύο σταθερές της ηπειρώτικης μεταπολεμικής λογοτεχνίας⁶. Το επίκεντρο της θεματικής αποτελεί πάντοτε η ανθρώπινη περιπέτεια, ένα ατομικό ή συλλογικό δράμα, που διαμεσολαβείται από μια συλλογική συνείδηση την οποία εκφράζει ο αφηγητής με ποικίλες τεχνικές, αλλά προπάντων με την «εσωτερική εστίαση» (focalisation interne). Χάρη σ' αυτές τις τεχνικές δίνεται συχνά η προτεραιότητα στην εσωτερική ψυχική ζωή έναντι των γεγονότων.

Υπάρχει μια μυθολογία της μνήμης και της νοσταλγίας, που διαχέεται παντού, σ' όλη αυτή την παραγωγή και συνιστά ένα βασικό παράγοντα μυθοπλασίας. Η μυθολογία αυτή τροφοδοτείται από έναν ακατάπαυστο ή ζωηρό διάλογο του αφηγητή με τους χαμένους, που κατοικούν τον αλλοτινό κόσμο της μνήμης· έναν κόσμο που μένει ζωντανός κι ενεργητικός μέσα από τη μνήμη των προσώπων, πιο πραγματικός απ' τον πραγματικό⁷.

Σ' αυτή τη μυθολογία υλοποιείται απλά και σαν αυτονόητα μια κοσμοθεωρητικής τάξης αντίληψη, που χαρακτηρίζει την παράδοση "της καθ' ημάς Ανατολής": η **αντίληψη της ενότητας "ζώντων και νεκρών"**. Σύμφωνα μ' αυτή την αρχή, η ανθρώπινη κοινότητα νοείται πάντοτε ως

5. Μιχάλης Γκανάς, Βασίλης Γκουρογιάννης, Άννα Δερέκα, Απόστολος Ζώτος, Γιώργος Θεοχάρης, Πάνος Κυπαρίσσης, Βασίλης Μάργαρης, Γιώτα Παρθενίου, Θανάσης Τζούλης.

6. Βλ. χαρακτηριστικά Το "Χώμα" του Γιώργου Οικονόμου, "Πατριωτισμοί στα Γιάννενα" του Χρ. Μηλιώνη, "Το στενό του Αλημπάμπα" του Νίκου Χουλιαρά.

7. -"Πότε τέλειωσαν αυτά κι αν τέλειωσαν δεν ξέρω. Για μένα πάντως τίποτε δεν τελειώνει." (Χρ. Μηλιώνη, "Πατριωτισμοί στα Γιάννενα").

- «Και τώρα όλα περασμένα ξεχασμένα... Τί ξεχασμένα, αφού η μνήμη δεν ξεγράφεται» [Γιάννης Δάλλας].

κοινότητα ζωντανών και νεκρών, τωρινών και αλλοτινών, παρόντων και απόντων· όχι μόνο μέσα από ένα φανταστικό διάλογο, αλλά μέσα από μια αίσθηση συνύπαρξης, αμοιβαιότητας, κοινής ευθύνης: μια αίσθηση που εκκολάπτεται μέσα σ' ένα κλίμα οικειότητας, που δεν την διαταράσσει κανείς μεταφυσικός τρόμος.

«*Μνήμα μπρος μνήμη πίσω*», γράφει ο Βασίλης Νιτσιάκος: «*τους νεκρούς σας και τα μάτια σας*».

- «*Μας χρειάζονται οι νεκροί, όπως τα πουλιά τους βάλτους*» [Θανάσης Τζούλης].

- «*Πίσω της ατέλειωτη σειρά καφάσια, ίδια με του γυναικωνίτη του Αι-Νικόλα και μέσα στους ρόμβους ανοιγοκλείνουν κάθε λογής μάτια. [...] Καθόλου πονηρά, μα αυστηρά, ναι αυστηρά και σκληρά. “Είναι των πεθαμένων του χωριού μας από παλιά. Έχουνε σύναξη, θα δικάσουν. Έτσι δικάζουν τα θηλυκά που ρίχνουν πίσω τους λιθάρι και φεύγουν”.* Την άκουσε μια, την άκουσε δυο, την άκουσε τρεις και χάθηκε η φωνή της πεθεράς της [...] Θεέ και Κύριε, ντροπή! γι' αυτήν γίνεται λόγος κι η πεθερά της χούφταλο, ανάμεσα σε τόσους πεθαμένους, πώς ν' ακουστεί, πώς να τη βοηθήσει μ' ένα καλό λόγο;» [Φρ. Τζιόβα, “Κυρά Πολυξένη η οσία”]

- «*Όλα είναι αυτονόητα σ' αυτό τον δρόμο. Τα οξειδωμένα σίδερα, οι νεκροί μαγαζάτορες που επιμένουν ν' ανοίγουν αυτοί τις αμπάρες από τα καταστήματά τους*». [Άννα Δερέκα, “Στην οδό Αβέρωφ”]⁸.

Μια συναφής μυθολογία, που αναπτύσσεται πάνω στο πρότυπο του μύθου της Κυρά Φροσύνης, είναι η μυθολογία των πνιγμένων γυναικών:

- «*Τα κύματα κατατρώνε τα θεμέλια του Κάστρου. Μέσα στους Νεκρούς Δρόμους των νερών, ριγούν οι νεαρές πνιγμένες. Τα φώτα έχουν ανάψει πάνω απ' τα νερά και η νύχτα αιωρείται, σκαλώνει στα μαλλιά*». [Άννα Δερέκα, “Λόγια του σώματος”]⁹.

Η διαλεκτική ανάμεσα στον ατομικό ήρωα και στις αντίξοες ιστορικο-πολιτικές συνθήκες, στις παραδοσιακές αξίες και στον άγριο ανταγωνισμό της νέας αστικής κοινωνίας, στην ελεύθερη συνείδηση και στους ασφυκτικούς κοινωνικούς κώδικες, τροφοδοτεί το ατομικό και συλλογι-

8. Επίσης: «Είστε η πατρίδα μας κι εμείς ξενιτεμένοι» [Μιχ. Γκανάς], «Των μνημάτων τα ευγενικά λιθάρια» [Απόστ. Ζώτος], «Ο χρόνος μετριέται με ψυχοσάββατα» [Χρ. Μπράβος], καθώς και Π. Κυπαρίσσης, Γ. Θεοχάρης, Τ. Κανάτσης.

9. Πρβλ. της ίδιας “Έβαλε ψύχρα στη λίμνη”.

κό δράμα και δίνει στη λογοτεχνική αυτή παραγωγή το δυναμικό της χαρακτηριστήρα.

Ατομικοί και συλλογικοί ήρωες βρίσκονται αντιμέτωποι με τραγικές ιστορικές καταστάσεις, όπως η γερμανική κατοχή, ο εμφύλιος πόλεμος, η εξόντωση των εβραίων από τους ναζί, ή, ακόμα, οι συνέπειες της ανταλλαγής των πληθυσμών και η προσφυγιά.¹⁰

Σε μιαν άλλη ομάδα, άτομα και σύνολα αντιμετωπίζουν τις συνέπειες από τις ριζικές αλλαγές και ανατροπές που φέρνει, στο επίπεδο της πρακτικής ζωής, η πρώτη μεταπολεμική περίοδος: το γκρέμισμα του παλαιού κόσμου και των αξιών του και η ραγδαία και στρεβλή επικράτηση ενός νέου μοντέλου, αλλότριου και αλλοτριωτικού. Εδώ είναι ευδιάκριτη η προβληματική του Δημ. Χατζή και η παράδοση που καθιέρωσε με τη συλλογή διηγημάτων *“Το τέλος της μικρής μας πόλης”*¹¹.

Η ανθρωπίνη περιπέτεια προσδιορίζεται από τον απόηχο της ιστορίας και χρωματίζεται από τη νοσταλγία *“για την παλιά ζωή που σκόρπισε στους τέσσερις ανέμους”*. Εκφράσεις σαν κι αυτή προδίνουν μια συγγραφική συνείδηση που τρέφεται από τη μνήμη, που αγωνιά μέσα σε κοσμογονικές ανακατατάξεις, να σώσει από τη λήθη έναν κόσμο πολύτιμο, τόπων - προσώπων - αισθημάτων - αξιών, *“να μεταφέρει τα παλαιά και τιμαλφή σ’ αυτή την αλλαγή”*¹².

Σε τρίτη ομάδα αντιστοιχούν κείμενα που έχουν ως θεματικό άξονα την αντίθεση ατόμου-κοινωνίας. Οι ατομικοί ήρωες έρχονται σε σύγκρουση με τους απαγορευτικούς κώδικες και τους αμυντικούς μηχανισμούς μιας κλειστής περιφερειακής κοινωνίας, πολύ σκληρής κάποτε απέναντι στα μέλη της που ξεχωρίζουν ή απλώς αποκλίνουν από τον κανόνα.

Μέσα σ’ αυτό το θεματικό πλαίσιο, η λογοτεχνία της Ηπείρου είναι ένα σωστό μαρτυρολόγιο από ήρωες διωκόμενους, αδικημένους, παρα-

10. Σ’ αυτή την ομάδα εντάσσονται τα *“Ακροκεραύνια”* του Χριστόφορου Μηλιώνη, η *“Πυραμίδα 67”* του Ρένου Αποστολίδη, *“Τα περιστέρια”* και *“Το πένθος”* του Φρίξου Τζιόβα, *“Ο Απρίλης του 1945”* του Γιάννη Λυμπερόπουλου, *“Ο καθρέφτης”* του Ναπολέοντα Λαζάνη, *“Την τελευταία κραυγή άκουσε μια πόρνη”* του Στέφανου Σταμάτη.

11. Την παράδοση αυτή συνεχίζουν ο Γιάννης Δάλλας (*“Ο δρόμος έβγαζε στα πανδοχεία”*), ο Γ. Οικονόμου (*“Χώμα”*), ο Χριστόφορος Μηλιώνης (*“Ο τελευταίος ταμπάκος”*), ο Νίκος Χουλιαράς (*“Φεγγάρι στην οδό Αγγέλων Αυτοκρατόρων”*), η Άννα Δερέκα (*“Ανεξόφλητη αγιότητα”* και *“Υποθετική υπάλληλος”*) και άλλοι.

12. Γιάννη Δάλλα, *“Σε τέσσερων τους ώμους”*.

γκωνισμένους, περιθωριοποιημένους, που ζουν σε αναγκαστική ή θεληματική απομόνωση, μέσα σε ένα κλίμα εγκατάλειψης και υπαρξιακής μοναξιάς. Τέτοια η “υποθετική υπάλληλος” στο ομώνυμο διήγημα της Άννας Δερέκα, τέτοιος κι ο αγιογράφος της στο διήγημα “Ανεξόφλητη αγιότητα”:

“Ο αγιογράφος διώκεται. Δεν τον χωράει η πόλη των Ιωαννίνων. Δεν υπάρχει πουθενά, Δικηγόροι, συνήγοροι, διάδρομοι δικαστηρίων, πόρτες κλειστές, πίσω τους ανύπαρχτος ο Μέγας Δικαστής. Χώρεσε μέσα σε κλήσεις, βουλεύματα, δικογραφίες. Ψυχούλα χαμένη.”¹³

Η διαπίστωση αυτή μας φέρνει σε μια δεύτερη τυπολογική παράμετρο, που συνδέει την ηπειρώτικη λογοτεχνική παραγωγή με το φαινόμενο της αμφισβήτησης, χαρακτηριστικό της πεζογραφίας μας στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο. Η αμφισβήτηση σ’ αυτή την περίοδο σημαδεύει μια κοινωνική κρίση και μια πολιτισμική κρίση, μια κρίση αξιών. Οι μορφές που παίρνει στους Ηπειρώτες συγγραφείς μάς επιτρέπουν ορισμένες εσωτερικές τυπολογικές διακρίσεις:

Ένα κοινό χαρακτηριστικό στους συγγραφείς που εξετάζουμε είναι ότι η αμφισβήτηση εκφράζεται συνήθως όχι ρητορικά αλλά αφηγηματικά: μέσα από τη μυθοπλασία όχι μέσ’ από την καταγγελία. Και λειτουργεί στη βάση ενός συστήματος αξιών που δηλώνεται ή υπονοείται ως αυτονόητα ισχυρό και στο όνομα του οποίου αμφισβητείται η “καθεστηκυία τάξη”. Η θεματική των πολιτικών διωγμών και της καταπίεσης από την οπτική γωνία των θυμάτων, δοσμένη κάποτε με νατουραλιστικές τεχνικές, συνιστά μια έμμεση αλλά ευανάγνωστη και δραστική διαμαρτυρία¹⁴. Ένα σημαντικό μέρος σ’ αυτή τη θεματική κατέχουν οι περιθωριακοί της κοινωνίας: απόκληροι, αποτυχημένοι, μειονοτικοί. Οι τελευταίοι αποτελούν ένα προσφιλέθ θέμα μέσα στην ηπειρώτικη λογοτεχνική παραγωγή: οι μουσουλμάνοι που εγκαταλείπουν το γενέθλιο τόπο ή που ξέμειναν από

13. Τέτοιοι είναι και οι εγκαταλειμμένοι γέροντες του Γ. Οικονόμου (“Οίκος ευηρείας”), τέτοιοι οι κνηνημένοι αριστεροί του Λυμπερόπουλου (“Απρίλης 1945”), τέτοιοι οι ανταρτοπληκτικοί του Χριστόφορου Μηλιώνη (“Η αποκριά”), τέτοιος ο Χασάν του Ναπολέοντα Λαζάνη (“Ο καθρέφτης”), τέτοιος ο Νάσος Μουζάς του Στέφανου Σταμάτη (“Πριν απ’ τη βροχή”, “Ο κάμπος με τα όνειρα”), τέτοια “η Ν.” του Γιάννη Δάλλα (“Σε τέσσερων τους ώμους”) τέτοιοι οι χαρακτήρες του Νίκου Χουλιαρά.

14. Χριστόφορου Μηλιώνη “Η αποκριά”, Φρίξου Τζιόβα “Το πένθος”, Γιάννη Λυμπερόπουλου “Απρίλης του 1945”, Γιάννη Δάλλα “Σε τέσσερων τους ώμους”, Θωμά Μανόπουλου, «Στο χορό των ανθρωποκνηγών».

την ανταλλαγή των πληθυσμών, οι εβραίοι των Ιωαννίνων και η τραγική μοίρα τους, οι γύφτοι, οι τελευταίοι ταμπάκοι, οι υπό δίωξη κοινωνικοί αγωνιστές γίνονται αντικείμενο μιας σχεδόν τρυφερής αντιμετώπισης.¹⁵ Στα κείμενα αυτά τις αξίες που παραβιάζονται εκπροσωπεί ο θετικός ήρωας, ο οποίος εμφανίζεται είτε ως ήρωας-θύμα (υποκείμενο κατάστασης) είτε ως ήρωας-πρωταγωνιστής (υποκείμενο δράσης).

Υπάρχει μια σταθερή προτίμηση των Ηπειρωτών συγγραφέων σ' αυτή τη θεματική, που δηλώνει μια ιδιαίτερη ευαισθησία απέναντι στο αντίστοιχο κοινωνικό πρόβλημα. Πρόκειται για μια έμμεση αλλά εύγλωττη διαμαρτυρία για την απομόνωση και την περιθωριοποίηση του μειονοτικού, του ξένου, του μουσουλμάνου, του εβραίου, διαμαρτυρία που έχει γίνει το σήμα κατατεθέν αυτής της παραγωγής από τον καιρό του Δημήτρη Χατζή. Απέναντι στις προκαταλήψεις και επιθετικές συσπειρώσεις μιας κλειστής κοινωνίας οι συγγραφείς αντιπροβάλλουν την ανθρώπινη αλληλεγγύη πάνω από τις όποιες φυλετικές, θρησκευτικές, πολιτικές ή κοινωνικές διαφορές (Φ. Τζιόβας, Ναπολέων Λαζάνης, Χριστόφορος Μηλιώνης, Νίκος Χουλιαράς, Β. Γκουρογιάννης, Θωμάς Μανόπουλος). Το μήνυμα που εκφράζουν είναι η ενότητα μέσα στη διαφορά: ένα μήνυμα που προκύπτει από την αρχή της συνύπαρξης των αντιθέτων. Η αρχή αυτή εκφράζει μια θεμελιώδη και χαρακτηριστική αντίληψη μέσα στην ελληνική πολιτισμική παράδοση, με πολλαπλές προεκτάσεις. Η προέκταση που μας ενδιαφέρει εδώ αμεσότερα είναι εκείνη που υπερασπίζονται οι Ηπειρώτες συγγραφείς με χαρακτηριστική επιμονή, ως αυθεντικοί φορείς της πνευματικής μας παράδοσης: η αυτονόητη αποδοχή του διαφορετικού, μια και η συνύπαρξη των αντιθέτων είναι μέσα στη φύση των πραγμάτων. Η αντίληψη αυτή δε συμβιβάζεται με το ρατσισμό και τη μισαλλοδοξία, φαινόμενα που ανέκαθεν λογαριάζονταν ως "ανελλήνιστα». Αντίθετα, τροφοδοτεί την κατανόηση, το **"κατ' επιείκειαν"** και **"κατά παραχώρησιν"**, σύμφωνα με τη χαρακτηριστική έκφραση και πρακτική της ελληνορθόδοξης παράδοσης.

Παράλληλα, σε μιαν άλλη κατηγορία κειμένων η αμφισβήτηση εκφράζεται με την αποδιάρθρωση των αξιακών κωδίκων. Ο αφηγητής αντί να καταγγέλλει την παραβίαση των αξιών, την αποτυπώνει στην περιγραφή των χαρακτήρων: στην ασυνέχεια, την αστάθεια, την αμφιρρόπεια της συ-

15. Ναπ. Λαζάνη "Ο καθρέφτης", Φρίξου Τζιόβα "Τα περισσότερα", "Το πένθος", Χριστόφορου Μηλιώνη "Ο τελευταίος ταμπάκος".

μπεριφοράς των δρώντων προσώπων με τον αρνητικό ή τον επαμφοτερίζοντα ήρωα, ο οποίος εμφανίζεται ηθικά ουδέτερος, χωρίς ηθικά κριτήρια ή αναστολές.¹⁶

Μια άλλη ομολογη εκδοχή της αποδιάρθρωσης των κωδίκων είναι η διάρρηξη της επικοινωνίας του ατομικού ήρωα με το κοινωνικό περιβάλλον, που εκφράζεται αφηγηματικά με την αυτοαπομόνωση του ήρωα σ' ένα κόσμο δικό του, φανταστικό, μέσα στο όνειρο ή στη φρεναπάτη. Η πιο χαρακτηριστική εκδοχή αυτής της αποδιάρθρωσης είναι η καταφυγή του ήρωα σε μια μυθολογία “ατομικής χρήσεως”, σ' ένα “ιδιωτικό όραμα”, που εκφράζει τον πληγωμένο ψυχισμό του περιθωριακού ατόμου και καταγγέλλει έμμεσα την αδυναμία επικοινωνίας μέσα σ' έναν αλλοτριωμένο κόσμο. Ένα χαρακτηριστικό παράθεμα από το διήγημα “Ο προσωπικός χάρτης του Απόστολου Βούρμπιαννη” του Νίκου Χουλιαρά:

*“Γιατί δηλαδή οι Φοίνικες το σκέφτηκαν το αλφάβητο; Ένα τέτοιο στεγνό πράμα, λειψό χωρίς αέρα, κι η ανθρωπότητα ευγνωμονούσα, πάτησε πάνω σ' αυτό, έστησε τεράστια δίκτυα επικοινωνιών και τελικά μήτε που μπόρεσε να καταφέρει το παραμικρό. [...]. Έτσι λοιπόν, το πήρε απόφαση ο Απόστολος Βούρμπιαννης. Θά'φτιαχνε δικό του κώδικα. Όχι με λέξεις, αλλά με σχήματα, που θα παρίσταναν ολόκληρο σύστημα από συναισθήματα. Εποχές ολόκληρες. Ένα σύστημα, όχι για να συνεννοείται, αλλά για να ζει. Ένα σύστημα που θα αποκρυπτογραφούσε μοναχά ο ίδιος.”*¹⁷

Μια ανάλογη εκδήλωση αμφισβήτησης είναι η ρήξη σε σχέση με τους ισχύοντες κώδικες γραφής, στο επίπεδο του αφηγητή-συγγραφέα αυτή τη φορά: η αποσύνθεση των αφηγηματικών συμβάσεων, η υπέρβαση της αφηγηματικής συνοχής του μύθου, η ολοκληρωτική διάσταση (μη-ομολογία) μεταξύ θεματικής και ιδεολογίας. Διαπιστώνεται μια ανατροπή της σχέσης ανάμεσα στην πράξη της γραφής και στην πράξη της ζωής, ανάμεσα στο φαντασιακό και στο πραγματικό επίπεδο. Αυτή η ανατροπή εκδηλώνεται ως προτεραιότητα της υποκειμενικής συνείδησης απέναντι στην

16. Τέτοιοι ήρωες, ηθικά ουδέτεροι ή επαμφοτερίζοντες ανάλογα με τις περιστάσεις, είναι οι παρακρατικοί του Στέφανου Σταμάτη (“Την τελευταία κραυγή την άκουσε μια πόρνη”), οι γύφτοι στην “Αποκριά” του Μηλιώνη, όπως και οι δυο μεθυσμένοι στρατιώτες του εμφυλίου, με το κεφάλι του αντάρτη στο ντορβά, στο ίδιο διήγημα.

17. Ν. Χουλιαράς, “Ο προσωπικός χάρτης του Απόστολου Βούρμπιαννη”. Πρβλ. του ίδιου, “Δημητράκης Μαντζαρόπουλος”. Ανάλογα παραδείγματα προσφέρει πλούσια το έργο του Στέφανου Σταμάτη, της Άννας Δερέκα, του Θωμά Μανόπουλου.

αντικειμενική πραγματικότητα, της σημασιοδοτικής πρακτικής του ανθρώπου έναντι της οντολογικής ουσίας του κόσμου. Μ' αυτή την έννοια, η υποκατάσταση της ιστορίας από τη γραφή, του αφηγηματικού εκφωνήματος από τη διαδικασία του αφηγείσθαι, με τη συνακόλουθη ριζική ανατροπή των παραδοσιακών κωδίκων και συμβάσεων, υποδηλώνουν μια ριζικότερη αμφισβήτηση του συστήματος, μια πιο εύγλωττη αντίδραση απέναντι στην κρίση του πολιτισμού.

Σ' αυτή την κατεύθυνση κινούνται ορισμένοι Ηπειρώτες συγγραφείς, όχι με το σύνολο αλλά με ορισμένα οριακά κείμενά τους. Τέτοια είναι "Μια ιστορία με το χιόνι" και "Ο δρόμος έβγαζε σε πανδοχεία" του Γιάννη Δάλλα, και της Άννας Δερέκα "Από τις χαραμάδες των λέξεων", "Διεθνές", "Στην οδό Αβέρωφ", "Στάσις: Άγιος Νικόλαος", "Λόγια του σώματος". Τα διηγήματα αυτά χαρακτηρίζονται από μια μοντερνιστική και υπερρεαλιζούσα έκφραση, που σπάζει το σκληρό κέλυφος του εμπειρικού ρασιοναλισμού κι απελευθερώνει ένα βαθύ, πλούσιο και βίαιο ψυχισμό, ο οποίος συμπυκνώνει τεράστια αποθέματα καταπιεσμένου δυναμισμού σε συνδυασμό με μια μεγάλη παράδοση παιδείας. Η δρώσα δύναμη είναι αυτός ο βαθύς ψυχισμός, που δε γνωρίζει σύνορα, που ανοίγει διάπλατα τα βαριά παραπετάσματα ενός κλειστού κόσμου με την απαρασάλευτη τάξη του, που απελευθερώνει τη γλώσσα.

Η αρχή της συνύπαρξης των αντιθέτων έχει και μιαν άλλη ουσιωδέστερη συνάρτηση· συνδέεται με τη **νεοελληνική αντίληψη του τραγικού**. Το νεοελληνικό τραγικό, στην κλασική εκδοχή του, προκύπτει από την άφευκτη σύγκρουση ανάμεσα σε κορυφαίες ελληνικές αξίες: το αγαθό της ζωής αφενός και την ανθρωπινή ελευθερία και αξιοπρέπεια αφετέρου. Ο ήρωας απαρνιέται θεληματικά τη ζωή, όχι γιατί υποτιμά την αξία της αλλ' αντίθετα γιατί τη θεωρεί μέγιστο αγαθό και αρνείται να την εξευτελίσει, αποδεχόμενος να ζήσει μια ζωή ακρωτηριασμένη και μισερή. Έτσι, με την εκούσια θυσία της ζωής, περισώζει την ανθρωπινή του υπόσταση, αξία που στη συνείδησή του βαρραίνει πιο πολύ από την ατομική επιβίωση. Ταυτόχρονα περισώζει και την ακεραιότητα της ζωής, που αντλεί την ανεκτίμητη αξία της ακριβώς από το ότι νοείται αξεχώριστα δεμένη με την ανθρωπινή ελευθερία και αξιοπρέπεια. Η θυσία του ήρωα, στη νεοελληνική εκδοχή της, έχει και μιαν άλλη αναγκαία παράμετρο, που την καθιστά τραγική, τη βαθιά κι αγιάτρευτη οδύνη του ήρωα για το αγαθό της ζωής που αναγκάζεται να απαρνηθεί. Η οδύνη αυτή, που συνιστά μια επαλήθευση της τραγικότητας, ονομάστηκε χαρακτηριστικά "*ο καημός της ρωμιοσύνης*".

Το τραγικό ως στοιχείο πολιτισμικής εντοπιότητας καθιέρωσε στη νεοελληνική ιστορική φάση η λαϊκή προφορική ποίηση του 18ου και 19ου αιώνα, που κι αυτή είναι σε μεγάλο βαθμό ηπειρώτικη παράδοση. Στο ηρωικό δημοτικό τραγούδι, ειδικότερα στο «κλέφτικο», εκφράστηκε με τον πιο αυθεντικό και πλήρη τρόπο η αξιοκρατία που ονομάζομε «αντίληψη του προσώπου»¹⁸.

Η αντίληψη του τραγικού είναι εξίσου παρούσα στην προσωπική λογοτεχνία, μέσα στα κείμενα των Ηπειρωτών συγγραφέων, που είναι οι φυσικοί κληρονόμοι αυτής της παράδοσης¹⁹. Ειδικότερα παραπέμπομε σε ορισμένα κείμενα που αντιπροσωπεύουν τη θεματική των διωκομένων και περιθωριοποιημένων ηρώων. Στη θεματική αυτή υπόκειται μια αντίθεση – ή και ρητή συγκρουσιακή σχέση – του ήρωα με την επίσημη, κρατική ή κοινωνική εξουσία. Ο ήρωας υπερασπίζεται την ανεξαρτησία του με κάθε θυσία. Την ασυμβίβαστη στάση του τραγικού ήρωα διακρίνομε σε ορισμένες περιγραφές της αντίστασης των πρωταγωνιστικών προσώπων κάτω από συνθήκες γενικής αλλοτρίωσης, αντίσταση που εκφράζεται με μια σιωπηρή περήφανη απομόνωση. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα η συμπεριφορά της ηρωίδας στο διήγημα της Άννας Δερέκα, «Η υποθετική υπάλληλος της ΕΗΜ»:

- *“Είχε απομείνει μόνη. [...] Με το σμιχτό φρούδι της, μου θύμιζε το πρόσωπο στο εξαφτέρουγο. Άλιαστο, καταμεσής της μέρας αμίλητο. [...] Μα όταν βρέχει, ανυπόμονη πάει και κάθεται μέσα στο παρατημένο λεωφορείο με τα σπασμένα τζάμια. Εκεί μέσα, λέει, ο ουρανός είναι ελεύθερος, και το πρόσωπό της έχει έκφραση ακατάδεκτη. Ισοζυγιάζει την κακοχτισμένη ζωή της μ’ ένα χαμόγελο. Μονάχη. Ξεκομμένη. Αμέρωτη. Απαράδοτη. Περήφανη.”*

Ανάλογα στο Γιάννη Δάλλα, η ηρωίδα (που δηλώνεται με το αρχικό του ονόματός της, «η Ν.») διώχτηκε σκληρά, “την εποχή των ηττημένων”. Όμως “κλειστή και δυνατή, τα πάντα με τιμή κι αξιοπρέπεια τα υπέφερε”. Κι ήταν αυτή που πήρε απάνω της, “κι ας ήταν ντελικάτη κι εύθραυστη”, το βάρος της παράδοσης, διερμηνεύοντας τη συλλογική συνείδηση στις

18. Βλ. Ε.Γ.Καψωμένος, *Δημοτικό τραγούδι. Μια διαφορετική προσέγγιση*, Αθήνα, Πατάκης, 1996: 179–196.

19. Όπως – κατά μία χαριτωμένη συγκυρία – δείχνει το γεγονός ότι κάποιος από τους σημερινούς Ηπειρώτες συγγραφείς φέρει το ονοματεπώνυμο ενός περιφημου κλέφτη της βορειοδυτικής Ελλάδας, του Χρήστου Μηλιώνη.

κρίσιμες στιγμές. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά στη φονική επιδρομή των γερμανικών αεροπλάνων το Πάσχα του 1941, στην οποία “*πρώτη χτυπήθηκε η πτέρυγα του Στρατιωτικού Νοσοκομείου. [...] Μα εκείνη ήξερε πως είχε έρθει, με την υποχώρηση, άρρωστος βαριά ο ποιητής του “Ανθυπολοχαγού της Αλβανίας” και την ώρα αυτή κατάμονος μες στην κατάκρυφα πτέρυγα, με τους γιατρούς και νοσοκόμους άφαντους, ανίκανος να κουνηθεί, είχε αφεθεί στο έλεος των στούκας [...] Μέρα που εκείνη απάνω από το πλήθος φώναζε ανάστατη: «τον ποιητή τον ποιητή!»*” (Γιάννη Δάλλα, “Σε τέσσερων τους ώμους”).

Η κραυγή της ηρωίδας εκφράζει μια συλλογική συνείδηση, που στην οριακή στιγμή της αναμέτρησης με το θάνατο, κυριαρχείται από την έγνοια να σώσει τις πνευματικές αξίες· που σημαίνει ότι οι αξίες αυτές βαρύνουν στη συνείδηση της ηρωίδας περισσότερο από την ατομική ζωή. Αυτή είναι η *αντίληψη του προσώπου*, που υπερβαίνει κι αυτό το ένστικτο της αυτοσυντήρησης και η οποία –καθώς είπαμε μιλώντας για την παράδοση του κλέφτικου τραγουδιού– συνδέεται οργανικά με τη συνείδηση του τραγικού.

Το νεοελληνικό τραγικό με την ευρύτερη έννοια –ως συλλογικό πολιτισμικό βίωμα, όχι ως έκφραση της τραγικής τέχνης– έχει βέβαια και άλλες εκδοχές, πιο οικείες, που συνδέονται με ένα κοινό γνώρισμα: συνιστούν αντιφατικές καταστάσεις, χωρίς δυνατότητα για μια ομαλή διέξοδο. Τυπική περίπτωση αποτελεί η εσωτερική ψυχική κατάσταση που προκύπτει από τη σύγκρουση ανάμεσα στα μεγάλα όνειρα και στην αντικειμενική αδυναμία πραγμάτωσής τους. Αυτή την τραγική διάσταση την αναγνωρίζει εύκολα ο αναγνώστης στους μύθους των Ηπειρωτών συγγραφέων. Σε πολλές περιπτώσεις τέτοιοι μύθοι αποτελούν τον άξονα της αφηγηματικής πλοκής. Μια χαρακτηριστική ανθρώπινη κατάσταση, που συνδέεται κυρίως με τους μοναχικούς περιθωριοποιημένους ήρωες, είναι η ονειροπόληση. Η ονειροπόληση συναρτάται πάντα με τη στέρηση ή την αδυναμία δράσης, εντάσσεται δηλ. σε μια τραγική συνθήκη, που ορίζεται από τη βασική αντιφατική κατάσταση: *βούληση* από τη μια, *άγνοια και αδυναμία* από την άλλη. Ο ήρωας εμφανίζεται παγιδευμένος ανάμεσα στα μεγάλα οράματα και τις φιλοδοξίες που του υπαγορεύει η αγαθή του φύση ή μια ορισμένη πολιτισμική παράδοση, και στην υποκειμενική ή αντικειμενική αδυναμία να κάμει πράξη τους ασύμμετρα μεγάλους πόθους του. Ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα βρισκόμαστε στο διήγημα του Στέφανου Σταμάτη “Ο κάμπος με τα όνειρα”, όπου ο πόθος για μεγάλα ταξίδια εκτονώνεται σε φανταστικά ταξίδια πάνω στο χάρτη. Στο ίδιο

διήγημα, ένα μικρό αγόρι ονειρεύεται να φτάσει και να κρατήσει το μακρινό αστέρι που σημαδεύει στο στερέωμα:

“- *Τί σημαδεύεις;*

- *Τ’ αστέρια!*

- *Είσαι χαζός, τ’ αστέρια είναι χιλιάδες μίλια, χιλιάδες χρόνια μακριά”*.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αντικειμενικοί παράγοντες που προσδιορίζουν την αδυναμία πραγμάτωσης, οι οποίοι στη συγκεκριμένη μυθολογία είναι, εναλλακτικά ή παράλληλα, ιστορικοί, φυσικοί και κοινωνικοί.

Τα αλύτρωτα Γιάννενα, από τα τέλη του 19ου αιώνα αντιπροσώπευαν στην κοινή συνείδηση των Ελλήνων το αίτημα της ολοκλήρωσης του ελληνισμού. Συνδέθηκαν λοιπόν με το όραμα της Μεγάλης Ιδέας, που επηρέασε τόσο το ατομικό όσο και το συλλογικό φαντασιακό. Όμως, το μετά την Καταστροφή και την προσφυγιά διεθνές καθεστώς διαμόρφωσε ένα κλίμα εντελώς απρόσφορο για την πραγμάτωση των μεγάλων οραμάτων. Τα ιστορικά αυτά συμφραζόμενα περνούν, ρητά ή υπαινικτικά, μέσα στη μυθολογία που εξετάζουμε και σχηματίζουν έναν εξωτερικό κλοιό για τα ενδοκειμενικά υποκείμενα, που βρίσκονται παγιδευμένα ανάμεσα στα ιδεολογικά πρότυπα ενός μεγαλόπνοου παρελθόντος και στη σκληρή πραγματικότητα ενός ισχνού παρόντος. Έτσι, η ιστορική μοίρα του τόπου λειτουργεί ως συστατικό στοιχείο του νεοελληνικού τραγικού. Ένα παράδειγμα: η γριά αρχόντισσα από την Πόλη, που έφτασε ως πρόσφυγας στα Γιάννενα και εγκαταστάθηκε προσωρινά με την οικογένειά της, πέρασε όλη της τη ζωή με το όνειρο της επιστροφής στη Βασιλεύουσα. Κι έμαθε τέλος από το μικρό εγγονό της ότι το ταξίδι της επιστροφής είναι ανέφικτο:

- “*Βουνά βουνά βουνά. Δεν μπορείς να πας*” (Στέφανου Σταμάτη, “Ο κάμπος με τα όνειρα”).

Το τελευταίο παράθεμα παραπέμπει σ’ έναν δεύτερο παράγοντα αντικειμενικής αδυναμίας, τη γεωφυσική ιδιομορφία του τόπου. Το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων, κλεισμένο ολόγυρα με βουνά, προσφέρει στη φανταστική λογοτεχνία μια δίσημη εικόνα: της προστατευτικής αγκαλιάς και της αδιαπέραστης φυλακής. Ανάλογα και η λίμνη: την αισθητική και παραγωγική πλευρά έρχεται αντιθετικά να συμπληρώσει η αρνητική σημασιοδότηση που προκύπτει από την ιστορική μνήμη του πνιγμού της κυρά-Φροσύνης και τη σχετική λαϊκή μυθολογία που απομνημειώνεται στα ηπειρώτικα δημοτικά τραγούδια. Η μυθολογία των πνιγμένων γυναικών

που αναφέραμε αποτελεί τη συνέχεια αυτής της παράδοσης στην προσωπική λογοτεχνία και προσφέρει ένα καλό παράδειγμα όπου η εικόνα της λίμνης εμφανίζεται αμφίσημη: θετική και αρνητική συγχρόνως. Και είναι χαρακτηριστικό κι ενδιαφέρον ότι αυτός ο τόπος, αυτό το περιβάλλον, που καταπιέζει και πνίγει το υποκείμενο, είναι ταυτόχρονα και ο αγαπημένος πατριος χώρος, πεδίο προνομιακό της μυθικής δράσης.

Σ' αυτές και σ' άλλες ομόλογες περιπτώσεις, συμβαίνει, συγκεκριμένα στοιχεία, ιδιότητες, προθέσεις, θετικές στην αφετηρία τους, να καταλήγουν, κάτω από ορισμένες συγκυρίες ή περιστάσεις, να λειτουργούν αρνητικά. Έτσι προκύπτει μια αντιφατική δομή, που θα μπορούσε να κωδικοποιηθεί στις συναρτήσεις:

*θετικές ιδιότητες vs αρνητική λειτουργία,
θετική πρόθεση vs αρνητική συνέπεια.*

Ένα καλό παράδειγμα σε ατομικό επίπεδο προσφέρει το διήγημα του Γιώργου Αρμένη "Μυρωδιά από χώμα". Ο ήρωας επανασυνδέεται με το χαμένο πατέρα του, μετανάστη στην Αμερική, μέσω της κληρονομιάς που του άφησε πεθαινοντας σε βιβλιάριο καταθέσεων. Η κληρονομιά, προορισμένη να εξασφαλίσει το γιο, αποβαίνει –κάτω από ορισμένες συγκυρίες που προκύπτουν από την απόφαση του γιου να μην αγγίξει τα χρήματα αλλά να τ' αφήσει προίκα στην κόρη του– παράγοντας καταστροφής, πρώτα για τον ίδιο, ύστερα για την οικογένειά του.

Το ανάλογο παρατηρούμε και στο κοινωνικό πεδίο. Αναφερθήκαμε παραπάνω στη σύγκρουση ανάμεσα στον παλιό και το νέο κόσμο. Η σύγκρουση αυτή εμφανίζεται ως μια ιστορική νομοτέλεια, προκειμένου να επιτευχθεί το πέρασμα από την αγροτοκτηνοτροφική κοινωνία και τα χειρωνακτικά επαγγέλματα στη μεταπολεμική αστική κοινωνία με την εκβιομηχάνιση και την ανάπτυξη της τεχνολογίας. Σ' αυτή τη σύγκρουση, οι άνθρωποι που εκπροσωπούν τις κοινωνικές αξίες (παραγωγική εργασία, συνέπεια, εντιμότητα) περιθωριοποιούνται ή αφανίζονται μαζί με τις δομές του παλαιού κόσμου, ενώ ο νέος κόσμος, που φέρνει –υποτίθεται– την πρόοδο, αναδειχνει στη θέση τους "τους εξαγορασμένους", αντιπαραγωγικά και ανήθικα στοιχεία. Ο χαρακτηριστικός ήρωας αυτής της μυθολογίας αντιμετωπίζει με αξιοπρέπεια την καταστροφή, χωρίς να υποκύψει στον πειρασμό μιας ηθικής υποχώρησης. Και αυτή η στάση τον συνδέει με την αντίληψη του τραγικού²⁰.

20. Γιάννης Δάλλας, Χρ. Μηλιώνης, Ναστ. Λαζάνης, Στέφ. Σταμάτης

Μια άλλη εκδοχή του τραγικού υλοποιείται μέσα από την αντίθεση ατομικού - κοινωνικού. Οι αμυντικές δομές που ανέπτυξε η παραδοσιακή κοινωνία για να προστατέψει τη συνοχή της και να επιβιώσει από εξωγενείς απειλές και εσωτερικές φυγόκεντρες τάσεις σε αλλοτινούς κρίσιμους καιρούς, κατέληξε μέσα στις νέες συνθήκες να ξεπέσει σε αδιαφανείς μηχανισμούς κοινωνικής περιθωριοποίησης ή εξόντωσης των πιο δυναμικών και ηθικών στοιχείων της κοινωνίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα προσφέρει το διήγημα της Άννας Δερέκα «Ανεξόφλητη αγιότητα»:

«Ο αγιογράφος διώκεται. [...] τώρα έκανε παρέα μόνο με τους σακάτηδες και τις γριές πόρνες [...] μονάχος κουβαλούσε την αγιότητά του, όπως τα μουλάρια κουβαλάνε μονάχα τα φορτία με τα ξύλα στους ανύπαρχτους δρόμους, με καθημερινές ταπεινώσεις».

Έτσι, μια θετική πρόθεση οδηγεί σε αρνητικό αποτέλεσμα: αντί της συνοχής επιτυγχάνεται το εντελώς αντίθετο, η αποδιάθρωση της κοινωνίας, αντί του ηθικού μέτρου η αναξιοκρατία, αντί της διάσωσης η έκπτωση των αξιών της παράδοσης²¹.

Μια πιο σύνθετη περίπτωση αντιπροσωπεύει το διήγημα «Η Μήδεια των δημοτικών σφαγείων» της Μαρίας Λάζου, όπου οι υπαινικτικές αναλογίες ανάμεσα στο υποκειμενικό και το αντικειμενικό, στο μύθο και στην ιστορία, στη θεατρική παράσταση και την πραγματικότητα, αναδείχνουν το τραγικό ως στοιχείο που βρίσκεται μέσα στη φύση των πραγμάτων.

Το νεοελληνικό τραγικό φαίνεται να λειτουργεί σε όλα τα επίπεδα, ατομικό, κοινωνικό, ιστορικό, φυσικό, με την αλύγιστη νομοτέλεια μιας μοίρας. Και να επενδύεται μ' έναν καημό συγκρατημένο κι αγιάτρευτο, που μοιάζει να παίρνει, σ' αυτό το βασανισμένο τόπο, την προτεραιότητα απέναντι στο βίωμα της ευδαιμονίας, το οποίο χαρακτηρίζει άλλες περιοχές, όπως η νησιώτικη Ελλάδα του νότου.

Υπάρχει ωστόσο ένα αντίβαρο σ' αυτό τον αγιάτρευτο καημό της ρωμοσύνης, που είναι η **εμπειρία του θαύματος**, στοιχείο χαρακτηριστικό της νεοελληνικής και ειδικότερα της τοπικής ηπειρώτικης παράδοσης, που συνδέεται με την **εμφάνιση του θεού μέσα στη φύση**, της Παναγίας, των χριστιανικών αγίων ή των παγανιστικών δαιμονίων, αδιακρίτως²².

21. Γιάννης Δάλλας, Φρ. Τζιόβας, Στέφ. Σταμάτης, Ναπ. Λαζάνης, Άννα Δερέκα, Νίκος Χουλιάρης.

22. Στην ποιητική μυθολογία του Θαν. Τζούλη, που πραγματώνει μια σύζευξη ελληνισμού και ορθόδοξου χριστιανισμού, χαρακτηριστική είναι η «κοινωνία ζώντων τε και τε-

Μέσα στο τραγικό αδιέξοδο, το θαύμα έρχεται να κάνει ρήγμα στον κλοιό της μοίρας, ανοίγοντας τη δεύτερη διάσταση αυτού του κόσμου, όπου τα όνειρα αληθεύουν στο πείσμα της εμπειρικής πραγματικότητας.

Θα κλείσομε με μια υπόθεση εργασίας, που η μελλοντική διαπολιτισμική έρευνα καλείται να επαληθεύσει: Τα γνωρίσματα αυτά της νεοελληνικής περιφερειακής κουλτούρας, ανάγονται σ' ένα ευρύτερο **πολιτισμικό μοντέλο, μεσογειακό**, μέσω του οποίου συνδέονται σε μια μεγάλη πολιτισμική οικογένεια οι παραδοσιακοί πολιτισμοί της Μεσογειακής λεκάνης· και ανάμεσά τους οι δύο αρχαιότεροι, ο ελληνικός κι ο ιταλικός.

ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗΣ Γ. ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ

θνεώτων”, καθώς και η συνομιλία του θεού με τον αγροφύλακα. Πρβλ.: “*Μ’ αρέσουν τα χρώματα της σκιάς, συνέχισε θριαμβευτικά, οι φανταστικοί άγγελοι, οι μακρόμαλλες γοργόνες, οι φαντάροι με τις λυμένες αρβύλες, οι ονειροπαρμένοι έφηβοι, τα πουλάκια που τρώνε τα γένια των αγίων*” (Αννα Δερέκα, “*Η ζωγράφος, ο φοιτητής και η άλλη*”). Επίσης Γιάννης Δάλλας, Απόστολος Ζώτος.